

До спеціалізованої вченої ради ДФ 70.895.003
у Хмельницькому університеті управління та права
імені Леоніда Юзькова
29013, м.Хмельницький, вул. Героїв Майдану, 8

**ВІДГУК
ОФІЦІЙНОГО ОПОНЕНТА**

доктора юридичних наук, професора,

Гарасиміва Тараса Зеновійовича

на дисертаційне дослідження Журавської Олени Василівни

“Антропо-соціальні джерела формування права:

філософсько-правовий вимір”,

подане на здобуття наукового ступеня доктора філософії

за спеціальністю 081 Право

Актуальність обраної теми дисертаційного дослідження Журавської Олени Василівни “Антропо-соціальні джерела формування права: філософсько-правовий вимір”, не викликає сумнівів, що зумовлено багатьма правовими, філософськими та соціальними факторами. Першою з актуалізованих площин є оновлення самого поняття права і розширення його розуміння з позитивістського значення як сфери державної волі, тобто норм встановлених державою до природного феномена, що виражає дух права та загальні і вічні норми правильного і розумного. Другою причиною, яка виплаває з попередньої, є розширення змісту джерел права і розуміння їх не лише як джерел-форм права (у вузькому значенні як нормативно-правового акту, нормативного договору чи судового прецеденту), але й як джерел появи, зміни, розвитку права, а також джерел аргументів, які виступають засобами пояснення, обґрунтування та виправдання правових дій та правовідносин. Наступною причиною є поглиблений розгляд джерел права в контексті законності (легітимності) влади та форм її здійснення, яскравим прикладом чого став Нюрбезгзький трибунал і засудження нацистів до повішення, які "лише виконували накази" (тобто

джерела права - закони держави) за злочини проти людяності і порушення загальнолюдських норм природного права.

Як бачимо, вказана проблематика виводить нас в площину вивчення джерел формування права, його появи, зміни, розвитку, і, таким чином, пояснити умови їх легітимності. У роботі розглянуто джерела формування права в єдності об'єктивних (зовнішніх) та суб'єктивних (внутрішніх) складових. При цьому об'єктивною складовою є зовнішні умови формування права, тобто соціальне середовище або суспільство, а тому об'єктивну складову названо соціальною. Внутрішня складова походить від суб'єкта права (людини) і відображає її особливості як біосоціодуховної істоти, а тому її сутність антропною.

Якщо соціальна складова джерел формування права виражає потребу в організації суспільного життя, то суб'єктивна складова виражає якість такої організації і базується на певній системі соціально-правових цінностей. Ці дві складові джерел формування права є взаємообумовлені, діють комплексно в умовах побудови правової держави, формування громадянського суспільства і можуть бути розділені лише у умовах теоретичного дослідження. Відповідь на питання про вплив цих складових на формування права можна шукати у співвідношенні ліберальних та комунітарних ідеологій та вирішенні співвідношення індивідуальних чи загальносоціальних інтересів (цінностей) у кожному конкретному випадку.

Усе вищенаведене обумовлює актуальність обраної теми дисертаційного дослідження Журавської Олени Василівни.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами.

Дисертацію виконано відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016 – 2020 рр., затверджених Постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р., у межах науково-дослідної роботи кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права «Теоретико-історичні

проблеми розвитку держави і права» на 2017-2023 роки (номер державної реєстрації 0117U000103), що є складовою наукової теми Хмельницького університету управління та права «Управлінські та правові засади забезпечення сталого розвитку України як європейської держави» на 2013–2016 роки (державний реєстраційний номер 0108U008927) та на 2017-2026 роки (державний реєстраційний номер 0117U000103).

Оцінка обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій дисертації, їх достовірності та новизни.

Обґрунтованість та достовірність ідей, положень, висновків, отриманих дисертантом в ході дослідження, на наш погляд, достатньо висока, що забезпечено:

- структурою дисертаційної роботи, яка дозволяє дослідити тему всебічно, на належному науково-теоретичному рівні;
- відповідною методологією дослідження, яка включає понад сотню наукових позицій, серед яких новітні монографічні напрацювання з обраної теми, наукові статті, твори філософської та правової класики, національні нормативно-правові акти, міжнародно-правові документи, рішення Конституційного Суду України тощо;
- концептуальна основа роботи, що дає можливість всебічно і глибоко висвітлити проблему. Дослідження носить міждисциплінарний характер, виконане на перетині теорії та філософії права, конституційного права, тому деякі аспекти дослідження вимагають, можливо, додаткового пояснення на захисті роботи, але це характерно для робіт такого ґатунку;
- достатньою джерельною базою, що нараховує понад 300 позицій, тощо. Дисертаційна робота засвідчує вільне володіння автором матеріалом з теми дослідження, кваліфіковане використання джерел. Автор звертається до авторитетних позицій, ідей та положень відомих науковців, науково коректно їх інтерпретує, подає власні обґрунтовані позиції з різних аспектів проблеми.

Зазначену важливу наукову проблему, що досліджується О.В. Журавською, розв'язують наступні нові, додатково обґрунтовані та удосконалені результати. Насамперед, дана робота за характером і змістом розглянутих питань є першим в українській філософсько-правовій науці комплексним дисертаційним дослідженням питань антропо-соціальних джерел формування права.

Високу наукову цінність представляє глибока і різнобічна характеристика джерел права, тобто його змістовних (сутнісних) характеристик, що забезпечують норми матеріальною основою, надають праву обов'язковості, як сили, причини, які зумовлюють, створюють, покликають до життя право. Джерела формування права запропоновано розглядати як антропні та соціальні чинники, які впливають на формування (утворення і розвиток) права.

Елементи наукової новизни простежуються в обґрунтуванні антропних джерел формування права під гуманістичним кутом зору через розуміння духу як характеристики людини, що дозволяє стати їй джерелом осмисленого перетворення реальності, зокрема правової реальності, а також розуміння людської гідності як вищого прояву духовності, вищої соціально-правової цінності та похідних від неї цінностей (справедливості, свободи і рівності). Серед антропних джерел формування права виокремлено природу людини та правову свідомість.

Нового бачення набув підхід до соціальних джерел формування права, серед яких виокремлено: правову культуру, соціально-правові цінності та принципи права. Вибір таких складових обґрунтовано тим, що соціальна інтеграція не може базуватися лише на взаємному інтересі та залежності, а важливу роль відіграють дві її інші форми: соціальна солідарність та соціальне регулювання (зокрема, нормативне та ціннісне). Соціальні норми і цінності не існують окремо, а складають два нероздільних аспекти правил: бажаний (цінності) і обов'язковий (норми). Сприйняті норми виступають як цінності, а

утверджені цінності стають нормами, при цьому вони постійно взаємодіють і перетікають одна в одну.

Також авторкою переконливо обґрунтовано головне методологічне завдання джерел формування права - виступати критерієм адекватності оцінки змісту позитивного права. Це поняття включає в себе об'єктивні та суб'єктивні аспекти, серед яких чільне місце духовна робота особистості, соціальної групи і всього суспільства щодо формування ціннісно-нормативної системи суспільства.

О.В. Журавською також *удосконалено та розвинено* низку ідей та положень. Зокрема, це стосується розуміння принципів права у якості джерела формування права, що пояснюється актуалізацією їх методологічного значення. З точки зору сучасної посткласичної гносеології правові явища повинні розглядатися не просто як соціокультурно обумовлені, але й в однаковому інтерсуб'єктивному значенні, що може бути адекватно відображене через конструкцію основних принципів права.

Авторкою підставно розширено уявлення про погляди на правосвідомість, що розглядається як ідеальне джерело формування права, яке охоплює правові ідеї, доктрини, вчення, що є найбільш цінними для суспільства. Ідея права розглядається як така, що є ідеальним аспектом буття і втілюється, об'єктивується в нормах і принципах позитивного права.

Дисертанткою доповнено обґрунтування соціального характеру формування права, що змінює кут зору на державу не як на таку, що «дарує, породжує чи творить» право, а як таку, що позитивізує, об'єктивує і забезпечує право. Таке тлумачення джерел формування права дозволяє забезпечити баланс між легітимними очікуваннями членів суспільства щодо правового регулювання тих чи інших сфер соціальних відносин і вимогами позитивного права.

О.В. Журавська сформулювала теоретичні позиції щодо природи людини як джерела формування права. Серед властивостей людини виділено розум і волю, які обумовлюватимуть існування основних цінностей. Людська гідність,

як концентрований вираз природи людини (її розумового та вольового складників), визнається антропним джерелом формування права.

Доповнено авторкою роботи положення про те, що правова культура як антропо-соціальне джерело формування права являє собою систему правових цінностей, які є домінуючими і загально визнаними у суспільстві. Правову культуру визнано ефективним інструментом, що дозволяє виявити і зняти суперечності між правовими цінностями.

В роботі знайшли своє належне відображення і обґрунтування наукові позиції щодо бачення правових цінностей (людської гідності, рівності, свободи та справедливості) як таких, що через свою антропо-соціальну природу можуть і повинні вчиняти вплив на діюче позитивне право, як джерела його формування. Соціально-правові цінності визначають мету права, формують принципи права, а правові норми повинні розгортати цінності, транслюючи їх втілення в своєму нормативному змісті.

Цікавими є висновки до дисертації щодо джерел правового прогресу, якими визнано розв'язання суперечностей між ідеєю і реальністю права, тобто чинним правом і ідеальним правом. Розвиток правової реальності завжди вимагає нових ідей, які стали б орієнтиром для втілення призначення права як родової сфери соціального буття. Сьогодні з впевненістю можна сказати, що провідними правовими ідеями права, які стали джерелом його прогресивного розвитку є ідея прав людини та ідея верховенства права

Ознайомлення із підготовленою роботою дає підстави зробити висновок, що ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації, ступінь їх достовірності та наукової новизни в цілому відповідають вимогам, що ставляться до такого виду робіт.

Аналіз тексту дисертації також свідчить про відсутність порушення автором вимог академічної доброчесності. У роботі наявні коректні посилання на джерела інформації при використанні ідей, розробок, тверджень, відомостей,

дотримано вимоги законодавства про авторське право, надано достовірну інформацію про результати наукової діяльності, належно використано методики досліджень і джерела інформації.

Повнота викладу положень дисертації в роботах, опублікованих авторкою. О.В. Журавською у ході дослідження було опубліковано основні результати, що знайшли своє відображення у 8 наукових публікаціях, а саме: 3 – у наукових виданнях України, визнаних фаховими для юридичних наук; 1 – в наукових періодичних виданнях інших держав (*Visegrad Journal on Human Rights, Словаччина*); а також 4 – у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій.

Викладені в дисертаційному дослідженні О.В. Журавської положення мають вагомим практичне значення, яке полягає у тому, що вони можуть бути використані у: науково-дослідній роботі – як основа для подальшого поглибленого теоретичного вивчення загальних і спеціальних питань джерел формування права; правотворчості – для вдосконалення чинного законодавства під кутом зору об'єктивності та конкретизації джерел формування права, зокрема основних правових цінностей (людської гідності, свободи, справедливості, рівності); навчальному процесі – під час викладання та підготовки методичних матеріалів з навчальних дисциплін «Теорія держави і права», «Філософія права», «Принципи права», а також у науково-дослідній роботі студентів.

Поряд із низкою успішних напрацювань автора, в дисертації міститься низка дискусійних положень, які вимагають додаткових пояснень. Зокрема:

1. Важливим сегментом дослідження є виділення змістовних та формальних складових джерел права. Якщо виходити з того, що змістовні складові джерел права є, насамперед, основною рушійною силою формування права, мають ідейний (доктринальний) характер та діють опосередковано і потребують додаткових зусиль для свого втілення в життя, то є всі підстави віднести антропо-соціальні джерела формування права саме до змістовних

джерел права. Така позиція авторки викликає схвалення, однак потребує додаткового пояснення чи змістовні джерела права вичерпуються антропо-соціальними джерелами формування права чи містять в собі і інші складові.

2. У дисертації антропо-соціальні джерела права розглянуто через певне протиставлення ідеального та реального виміру права або природного і позитивного права. На думку проф. Максимова С.І., прагнення подолати протиставлення природного і позитивного права у структурі права (онтологічний аспект проблеми), а також непримиренну боротьбу теорій природного права і правового позитивізму, що однобічно відображають цю структуру (епістемологічний аспект проблеми), породило тенденцію до синтезу або інтеграції цих протилежних елементів. Німецький філософ права А. Кауфман, будучи концепцією «онтологічної структури права» на поєднанні позитивно-нормативної легальності з природно-правовою справедливістю на основі онтологічної відмінності між сутністю та існуванням права. З огляду цю позицію, не може вважатися правом ні справедливість як така, ні несправедливий закон. Хотілось би почути більш розгорнуту відповідь авторки на вказану проблематику і окреслити бачення можливостей «зняття» такого протиставлення.

3. У розділі першому вірно зазначено, що обґрунтування соціального характеру формування права змінює кут зору на державу не як на таку, що «дарує, породжує чи творить» право, а як таку, що позитивізує, об'єктивує і забезпечує право. Таке тлумачення джерел формування права дозволить утворити баланс між легітимними очікуваннями членів суспільства щодо правового регулювання тих чи інших сфер соціальних відносин і вимогами позитивного права. Потребує уточнення бачення автора шляхів віднайдення такого балансу, що має призвести до зростання поваги до права, мотивації до правомірної поведінки членів суспільства та соціальної солідарності в цілому та до підвищення ефективності правового регулювання.

4. В продовження аналізу проблематики антропо-соціальних джерел формування права (Розділ 2) є дослідження людини як індивіда, котрому, з

огляду на його природу, притаманні такі вроджені якості, які в процесі життєдіяльності, в тому числі й соціалізації, сприяють утворенню та розвитку права як природного феномена. Людина може впливати на виникнення та розвиток права, коли вона наділена «тройкістю» своєї сутності: вітальністю, соціальністю та духовністю. Проте у літературі не всі автори погоджуються з виділенням духовного складника у структурі сутності людини, тому хотілось би почути додаткові аргументи з цього приводу.

5. Насамкінець, хотілося б погодитись з автором, яка у розділі 3 зазначає, що серед всіх правових явищ суспільного життя правова культура є одним із найбільш багатогранних явищ, оскільки являє собою систему всіх позитивних проявів правової дійсності (правових цінностей), яка сконцентрувала в собі досягнення юридичної науки і практики. Правова культура розвивається як всередині конкретного суспільства, так і при взаємодії з іншими культурами. Тому виникнення права і правовий розвиток обумовлено як внутрішніми, так і зовнішніми факторами. В зв'язку з цим твердженням, хотілось би поставити автору питання про співвідношення правосвідомості як складової антропних джерел формування права і правової культури як складової соціальних джерел формування права та особливості їх взаємозв'язку. Зауважу, що я сприймаю позицію авторки про відносно виділення антропних та соціальних джерел формування права, оскільки людина є істота соціальна.

Попри викладені зауваження і побажання, оцінюючи зміст дисертації, можна дійти висновку, що авторка роботи досягнула поставленої наукової мети й упоралася з усіма завданнями дослідження. Дисертація Журавської Олени Василівни на тему “Антропо-соціальні джерела формування права: філософсько-правовий вимір”, є цілісним та оригінальним дослідженням, а здійснений нею творчий пошук заслуговує на повагу і підтримку.

Загальний висновок. Вищенаведене дозволяє визнати дисертацію Журавської Олени Василівни на тему “Антропо-соціальні джерела формування

права: філософсько-правовий вимір” завершеним самостійним дослідженням, що відповідає галузі знань 08 Право спеціальності 081 Право та вимогам Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії, який затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 06 березня 2019 року №167. Авторка дисертації, Журавська Олена Василівна, заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право.

Офіційний опонент:

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії права
та конституціоналізму,
заступник директора Навчально-наукового
інституту права, психології та інноваційної
освіти Національного університету
«Львівська політехніка»

Т. З. Гарасимів

Вчений секретар
Національного університету
«Львівська політехніка»
к.т.н., доцент

Р. Б. Брилинський